

JOEEP

e-ISSN: 2651-5318
Journal Homepage: <http://dergipark.org.tr/joeep>

Araştırma Makalesi • Research Article

XII-XIII. Yüzyıllarda İnan-Anadolu Ticaret Yollarında Konaklama Yapıları: Ribât, Kervansaray ve Han

Accommodation Structures on the Iran-Anatolia Trade Routes in the 12th -13th Centuries: Ribats, Caravanserais, and Khans

Yusuf Budak ^{a,*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, 76000, İğdır/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-5202-3509.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi:

Düzeltilme tarihi:

Kabul tarihi:

Anahtar Kelimeler:

Anadolu

İnan

Ticaret

Ribât

Kervansaray

ARTICLE INFO

Article history:

Received:

Received in revised form:

Accepted:

Keywords:

Anatolia

İnan

Trade

Ribat

Caravanserais

ÖZ

Bu çalışma, XII-XIII. yüzyıllarda İnan ile Anadolu arasındaki ticaret yolları üzerinde inşa edilen ribât, kervansaray ve hanları mimarî, ekonomik ve siyasî yönleriyle incelemektedir. Çalışmada yalnızca Anadolu Selçuklu yapıları değil; Büyük Selçuklular, Karahanlılar, Saltuklular, Mengücekliler ve İlhanlılar dönemine ait menzil yapıları da değerlendirilmiştir. İnan sahasında gelişen ribât geleneğinin Anadolu'da sultan hanı tipolojisine dönüşüm süreci ele alınmış olup ticaret yollarının güvenliği, lojistik organizasyonu ve devlet otoritesiyle ilişkisi incelenmiştir. Ribât-ı Şerif, Ribât-ı Anuşirvân ve Akça Kale gibi İnan örnekleri ile Alay Han, Zazadin Han ve Tuzhisar Sultan Hanı gibi Anadolu yapıları karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak ribât ve kervansarayların yalnızca konaklama yapıları olmadığı, ticarî dolaşımı destekleyen, ekonomik canlılığı artıran ve siyasî hâkimiyeti görünür kılan çok işlevli kurumlar olduğu ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

This study examines the ribâts, caravanserais, and khans constructed along the trade routes between İnan and Anatolia during the twelfth and thirteenth centuries from architectural, economic, and political perspectives. It evaluates way stations and commercial structures belonging to the Great Seljuks, Karakhanids, Saltukids, Mengüjekids, İlkanids, and Anatolian Seljuks. The study analyses the transformation of the Iranian ribât tradition into the Anatolian sultan han typology and its relationship with trade security, logistical organization, and state authority. Iranian examples such as Ribât-i Sharîf, Ribât-i Anûshirvân, and Akça Kale are compared with Anatolian structures including Alay Han, Zazadin Han, and Tuzhisar Sultan Han. It concludes that these buildings were multifunctional institutions supporting commerce, economic vitality, and political authority.

1. Giriş

Devletler ve toplumlar arasındaki ticarî ilişkiler, insanlık tarihi kadar eski olup, ekonomik hayatın en temel dinamiklerinden birini teşkil etmektedir. Ticaret, yalnızca mal

değişimini değil, aynı zamanda kültürel etkileşimi, siyasal ilişkileri ve toplumsal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Orta Çağ İslâm dünyası, siyasal, ekonomik ve kültürel etkileşimlerin yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde Anadolu'ya uzanan ticaret yolları

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yfbudak@gmail.com

üzerinde inşa edilen ribât ve kervansaraylar, tüccarların konaklama, iâşe ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra devletin ekonomik politikalarını, sınır güvenliği anlayışını ve mekânsal hâkimiyet stratejisini yansıtan mimarî araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu mirasını devralan ve onu Anadolu coğrafyasında yeni siyasî şartlar içerisinde yeniden yorumlayan Anadolu Selçuklu Devleti, ticaret yollarını sistemli bir biçimde teşkilatlandırarak bu güzergâhlar üzerinde düzenli aralıklarla hanlar inşa etmiştir. Böylece hem iç ticareti canlandırmış hem de uluslararası ticaret ağlarına eklenmiştir. Bu yapılar siyasî istikrar ile ekonomik canlılık arasındaki doğrudan ilişkiyi gösteren en somut veriler arasında yer almaktadır (Baykara, 1995, s. 125).

Söz konusu ticaret ağının kurumsallaşmasında İran sahasında gelişen ribât geleneği belirleyici bir rol oynamıştır. İran coğrafyasında erken dönemden itibaren gelişen ribât geleneği özellikle Büyük Selçuklu Devleti döneminde kurumsal bir hüviyet kazanmış ve Horasan merkezli ticaret ağının güvenliğini sağlayan bir altyapı unsuru hâline gelmiştir. Bu açıdan inşa edilen yapılar, askerî savunma işlevi ile ticarî konaklama fonksiyonunu bir arada barındırmıştır. Zamanla plan şeması, taç kapı düzenlemesi ve süsleme programı bakımından belirli bir tipoloji oluşturmuştur. Anadolu sahasında XIII. yüzyılda ortaya çıkan sultan hanları ise bu geleneğin daha gelişmiş ve anıtsal bir yorumunu temsil etmektedir. Kapalı mekân ile avlunun birlikte kurgulandığı karma plan şeması, orta sahnın geniş tutulduğu hiyerarşik iç düzen ve anıtsal taç kapı kompozisyonu, bu tipolojinin belirgin özellikleri arasında yer alır. Dolayısıyla İran ribâtları ile Anadolu kervansarayları arasında yalnızca işlevsel değil aynı zamanda biçimsel ve ideolojik bir süreklilik söz konusudur.

İran sahasında şekillenen bu mimarî ve ticarî miras, Anadolu'daki ticaret yollarının teşkilatlanmasında da etkili olmuştur. Özellikle Konya merkezli ticaret ağının Kayseri, Sivas, Erzurum ve Antalya gibi önemli merkezlere bağlanması Selçuklu sultanlarının ekonomik politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu güzergâhlar üzerinde inşa edilen hanlar, kervanların günlük yürüyüş mesafelerine göre konumlandırılmış, böylece ticarî dolaşımın kesintisiz ve güvenli biçimde sürdürülmesi amaçlanmıştır. Özellikle Akdeniz limanlarına ulaşan yollar, Anadolu'yu Doğu Akdeniz ticaret sistemine entegre etmiş ve İran'dan gelen malların Anadolu üzerinden liman kentlerine taşınmasını mümkün kılmıştır. Bu durum, Anadolu'nun yalnızca bir transit geçiş bölgesi olmadığını, aynı zamanda önemli bir üretim ve dağıtım merkezi konumuna yükseldiğini göstermektedir. Hanların vakfiye kayıtları ve kitabeleri incelendiğinde, bu yapıların çoğunlukla sultanlar, emîrlere veya atabeyler tarafından inşa ettirildiği, bu nedenle siyasî elitin ticaret altyapısına doğrudan yatırım yaptığı anlaşılmaktadır. Bu noktada hanlar, ekonomik işlevlerinin ötesinde, devlet otoritesinin taşradaki görünürlüğünü pekiştiren simgesel yapılar olarak değerlendirilmelidir (Şahin, Ketten & Çalık, 2005, s. 14; Cezar, 1981, s. 932).

Bu ticaret ve menzil sistemi içerisinde kullanılan yapı türleri ise dönem kaynaklarında farklı adlarla anılmıştır. İlk dönemlerde daha çok sınır bölgelerinde askerî ve dinî işlevler üstlenen ribâtlar, zamanla ticaret yollarının gelişmesine paralel olarak konaklama, güvenlik ve iâşe ihtiyaçlarını karşılayan çok işlevli yapılara dönüşmüştür. Han terimi ise genellikle şehir içinde veya şehir girişlerinde tüccarların konaklama ve ticaret faaliyetlerine hizmet eden yapılar için kullanılmıştır. Buna karşılık kervansaraylar, ana ticaret güzergâhları üzerinde inşa edilen, geniş avlulu ve çok birimli menzil yapıları olarak öne çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu dönemi kitabelerinde bu yapılar çoğunlukla "han" adıyla zikredilmekle birlikte, modern araştırmalarda yapıların uluslararası ticaret ağları içerisindeki işlevini daha açık biçimde ifade etmek amacıyla "kervansaray" terimi yaygın olarak tercih edilmektedir. Bu durum, söz konusu yapıların yalnızca konaklama mekânı değil, aynı zamanda ticaretin güvenliğini ve sürekliliğini sağlayan lojistik merkezler olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

2. İran Ticaret Yollarındaki Ribât ve Kervansaraylar

Orta Çağ'da İran sahası, Orta Asya'yı Anadolu ve Yakın Doğu'ya bağlayan uluslararası ticaret yollarının en önemli geçiş alanlarından biri durumundaydı. Bu yoğun ticarî hareketlilik, kervanların güvenlik, konaklama ve iâşe ihtiyaçlarını karşılayacak ribât ve kervansaray gibi menzil yapılarının gelişmesini zorunlu hâle getirmiştir. İslâm sanatı araştırmalarında bazı Batılı bilim insanlarının İran sahasında üretilen eserleri genel olarak "İran sanatı" kapsamında değerlendirmesi, Selçuklu dönemine ait birçok mimarî yapının inşa edildiği siyasî ve kültürel çevreden bağımsız biçimde ele alınmasına yol açmıştır. Oysa Büyük Selçuklu döneminde şekillenen ribât ve kervansaray ağları, yalnızca İran'ın mimarî birikimini değil, aynı zamanda Selçuklu ticaret politikalarını ve devlet organizasyonunu da yansıtan yapılar olarak dikkat çekmektedir (Yetkin, 1954, s. 109).

Nitekim devletler ve topluluklar arasındaki ticarî münasebetler tarih boyunca belirli güzergâhlar ve konaklama noktaları etrafında şekillenmiştir. Bu ilişkiler, ticaret yolları üzerinde güvenlik ve konaklama ihtiyacını karşılayan ribât ve kervansaray gibi yapı türlerinin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Ribâtlar, İslâm devletlerinin sınır bölgelerinde karakol işlevi de gören, aynı zamanda yolcuların dinlenme ve konaklama ihtiyaçlarını karşılayan önemli menzil yapılarıdır. Anadolu'da yaygın biçimde kullanılan han ve kervansaraylar ise bu mimarî geleneğin devamı niteliğindedir (Kılıç, 2013, s. 219-220). Genel olarak şehir içinde yer alan, konaklama, imalat ve ticarî faaliyetlere hizmet eden yapılara ribât veya han denilirken, şehir dışında, özellikle ana ticaret güzergâhları üzerinde inşa edilen ve çok yönlü fonksiyonlar barındıran büyük ölçekli yapılara kervansaray adı verilmiştir (Kılıç, 2013, s. 221).

İran'daki ticaret ve menzil sisteminin gelişimi, farklı siyasî dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle Moğol istilası sonrasında İran mimarisi belirli bir süre durağanlık yaşamış

ancak İlhanlılar döneminde yeniden bir canlanma sürecine girmiştir. Özellikle Argun Han'ın oğlu Gazan Han devrinde, İranlı vezir Reşîdüddîn'in de katkılarıyla imar faaliyetleri önemli ölçüde hız kazanmıştır. Bu dönemde ana ticaret yolları üzerinde çok sayıda kervansaray inşa edilmiş ve bu girişimler kapsamlı bir ekonomik canlanmanın parçası olmuştur (Blair & Bloom, 2007, s. 392-393). İlhanlı mimarisinde Moğol mimarî geleneğinin etkileri hissedilmekte, kara ticaretine dayalı Moğol ekonomik sisteminin bir yansıması olarak kervansaraylar büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, söz konusu yapıların önemli bir kısmının tuğla ve kısmen taş malzeme ile inşa edilmesi, günümüze ulaşan örneklerin sınırlı kalmasına yol açmıştır (Blair & Bloom, 2007, s. 393).

Bu siyasî ve ekonomik dönüşüm, XIII. yüzyılda İran-Anadolu ticaret ağının yeniden şekillenmesini de beraberinde getirmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun XIII. yüzyılda geniş bir coğrafyada hâkimiyet tesis etmesi, Doğu-Batı ticaret ağlarının yeniden yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, Doğu'nun baharat ve ipek gibi yüksek değerli ticaret ürünlerinin Batı'ya ve oradan Avrupa'nın çeşitli bölgelerine ulaştırılması, büyük ölçüde yeni ve güvenli güzergâhların teşekkülü sayesinde mümkün olmuştur. Söz konusu dönemde Anadolu, doğu-batı eksenli ticaretin ana transit hattı hâline gelmiş, özellikle İtalyan tacirler, Uzak Doğu ve İran menşeli kervanları bu hat üzerinde karşılayarak uluslararası ticaretin önemli aktörleri arasında yer almıştır. Anadolu'ya ulaşan bu kervanlar sadece güneyde Ayas Limanı'na ve kuzeyde Trabzon'a yönelmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda iç bölgelerde yer alan Sivas ve Konya gibi önemli ticarî merkezlere kadar ilerlemiştir. Böylece liman şehirleri ile iç ticaret merkezleri arasında çok yönlü ve süreklilik arz eden bir ticaret ağı oluşmuştur. Aynı dönemde İran sahasında ham ipek üretimi, Hazar Denizi'nin güneyinde konumlanan Cürcân, Âmul, Mâzenderân, Gîlân, Şemâhî ve Şirvan bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerde üretilen ipek, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Tebriz pazarında satışa sunulmuştur. Tebriz'de toplanan ipek ve diğer ticarî mallar, tüccarlar tarafından satın alınarak kervanlar vasıtasıyla iki ana dağıtım merkezi konumundaki Erzurum ve Halep'e sevk edilmiştir. Bazı durumlarda Erzurum'dan sonra Trabzon üzerinden İstanbul'a uzanan deniz yolunun da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İran'dan hareket eden kervanların büyük çoğunluğu Anadolu'nun kara ticaret güzergâhlarını takip etmiştir. Özellikle İlhanlılar döneminde, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Sultâniye-Erzurum-Erzincan-Sivas hattı öne çıkan ana güzergâhlardan biri olmuştur. Bu hat üzerinden ilerleyen kervanlar Konya'ya ve oradan da İstanbul'a ulaşarak doğu-batı ticaret zincirinin sürekliliğini sağlamıştır (Çınar, Bulut & Yiğit, 2018, s. 127-128). Bu çerçevede değerlendirildiğinde, İran sahasında inşa edilen mimarî ve ticarî yapıların yalnızca kültürel aidiyet temelinde değil, inşa edildikleri siyasî otorite, ekonomik işlev ve uluslararası ticaret ağları içindeki konumları dikkate alınarak ele alınması gerekmektedir. Özellikle Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde oluşturulan kervansaray ağı, İran ile Anadolu arasında bütünleşik bir ticaret coğrafyasının varlığını ortaya koymaktadır. İran-Anadolu ekseninde ortaya çıkan ticaret

ağları ve dolaşım sahaları eserlerin tarihî bağlamı kadar, bağlı buldukları ticaret güzergâhları, menzil işlevleri ve bölgesel ticaret merkezleriyle kurdukları ilişkiler üzerinden, İran ile Anadolu arasındaki ekonomik etkileşimi yansıtan çok katmanlı bir çerçevede incelenmesi daha isabetli sonuçlar ortaya koyacaktır.

Söz konusu ticaret ağının sürekliliği ise yalnızca güzergâhların varlığıyla değil, bu yollar üzerinde konumlanan menzil yapılarıyla mümkün olmuştur. İran sahasında yer alan ticaret ağı ve bu ağın sürekliliğini sağlayan menzil yapıları dikkate alındığında, *Ribât-ı Şerîf* önemli kervansaray örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının kesin inşa tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Büyük Selçuklu döneminde XII. yüzyılda inşa edildiği kabul edilmektedir. Banisinin kim olduğu hususunda kesin bilgiler bulunmamakla beraber, Selçuklu devlet teşkilatıyla bağlantılı bir imar faaliyeti kapsamında inşa edildiği düşünülmektedir. Karahanlı mimarisinin seçkin örneklerinden biri olan bu yapı, yalnızca bir konaklama mekânı değil, aynı zamanda çok işlevli bir külliye olarak tasarlanmıştır. Büyük Selçuklular döneminde İran sahasında gelişen ribât ve kervansaray mimarisinin, Karahanlı mimarî geleneğinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Orta Asya'dan İran sahasına uzanan mimarî ve ticarî sürekliliğin somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim *Ribât-ı Şerîf*, plan şeması, avlu düzeni ve çok birimli mekân kurgusuyla büyük ölçekli bir kervansaray-külliye hüviyeti taşımaktadır. XII-XIII. yüzyıllarda İran sahasındaki ana ticaret güzergâhları üzerinde yer alması, yapının sadece mimarî değil, iktisadî ve lojistik bakımdan da önemli bir merkez işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu minvalde *Ribât-ı Şerîf*, İran ile Orta Asya ve dolaylı olarak Anadolu arasında işleyen ticaret ağının menzil yapılarından biri olarak değerlendirilmelidir. *Ribât-ı Şerîf*'in mimarî karakterine benzerlik gösteren yapılardan biri de Amuderya havzasında yer alan *Day Hatun Kervansarayı*'dir. Yapının kesin inşa tarihi ve banisi hakkında kaynaklarda açık bilgiler bulunmamakla birlikte, XII-XIII. yüzyıllarda Orta Asya ile İran arasındaki ticarî dolaşım ağı içerisinde önemli bir menzil noktası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar söz konusu yapı coğrafi olarak doğrudan İran sahası içerisinde değerlendirilmese de plan kurgusu, avlu etrafında şekillenen mekân organizasyonu ve savunma unsurları bakımından İran merkezli ribât-kervansaray geleneğiyle yakın benzerlikler göstermektedir. Bu durum, Selçuklu dönemi ticaret yolları boyunca gelişen menzil yapılarının İran, Mâverâünnehir ve Anadolu arasında ortak bir mimarî anlayış çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymaktadır (Çetinkaya, 2013, s. 54-55).

İran sahasında şekillenen ticaret ağının sürekliliğini sağlayan menzil yapıları arasında *Ribât-ı Anûşirvân* da dikkat çeken kervansaray örneklerinden biridir. Selçuklular başta olmak üzere farklı siyasî teşekküller tarafından kullanılan bu yapı, stratejik konumu itibarıyla uzun mesafeli ticaret güzergâhları üzerinde önemli bir konaklama ve lojistik merkezi işlevi görmüştür. Kaynaklarda, *Ribât-ı Anûşirvân*'ın tarihî kökenlerinin Sasânî dönemine kadar götürüldüğü, mevcut yapının ise Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey devrinin

önde gelen simalarından Şerefü'l-Meâlî Anûşirvân tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir. Bu durum, ribât ve kervansaray mimarisinde İslâm öncesi miras ile Selçuklu imar faaliyetleri arasındaki sürekliliği göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Mimarî bakımdan *Ribât-ı Anûşirvân*, merkezî mekân plan düzeni etrafında şekillenen bir kurguya sahiptir. Avlu merkezli yerleşim, çevresine sıralanan konaklama birimleri ve hizmet mekânlarıyla birlikte yapı, hem güvenlik hem de ticarî işlevleri aynı bünyede toplayan bütüncül bir menzil yapısı karakteri göstermektedir. Bu plan anlayışı, İran sahasında gelişen kervansaray mimarisinin tipolojik özellikleriyle örtüşmekte ve bölgesel mimarî geleneğin sürekliliğine işaret etmektedir. XII-XIII. yüzyıllarda doğu-batı ticaret hatlarının yoğunluk kazandığı süreçte *Ribât-ı Anûşirvân*, İran'daki başlıca ticaret merkezleri ve dağıtım güzergâhları arasında yer almıştır. Bu yönüyle yapı, mimarî bir eser olmanın ötesinde, farklı coğrafyalar arasındaki ticarî hareketliliğin sürdürülebilmesine katkı sağlayan bir menzil merkezi niteliği taşımaktadır (Çetinkaya, 2013, s. 54).

İran ile Anadolu arasındaki ticaret güzergâhlarının işlerliğini ve sürekliliğini sağlayan temel unsurlardan biri, ana yollar boyunca tesis edilen menzil yapıları olmuştur. Bu yapılar, ticaret ağlarının düzenli ve güvenli biçimde işlemesine önemli katkılar sunmuştur. Bu rolüyle kervansaraylar, uzun mesafeli ticaretin güvenli, düzenli ve kesintisiz biçimde sürdürülmesinde temel altyapı unsurları arasında yer almıştır. İran sahasında inşa edilen bu yapılar, Orta Asya'dan hareket eden kervanların Anadolu içlerine ve Akdeniz limanlarına ulaşmaya kadar konaklama, işe, güvenlik ve ticarî değişim ihtiyaçlarını karşılayan çok işlevli merkezler olarak faaliyet göstermiştir. Merv-Âmul hattı üzerinde konumlanan *Akça Kale Kervansarayı*, İran-Anadolu ticaret zincirinin doğu halkasını oluşturan önemli menzil duraklarından biridir. Stratejik konumu sayesinde doğudan gelen kervanların Tebriz, Sultâniye ve Erzurum üzerinden Anadolu'ya yönlendirildiği dolaşım sistemine entegre olmuştur. Bu nedenle yapı, yerel bir konaklama mekânı olmanın ötesinde uluslararası ticaret akışını düzenleyen lojistik bir merkez işlevi görmüştür. Kerpiç ve tuğla malzemenin birlikte kullanıldığı anıtsal mimarisi ile ardışık iki avlu etrafında gelişen dört eyvanlı plan düzeni, hem güvenlik hem de yoğun kervan kapasitesine hizmet edecek şekilde tasarlanmıştır. Plan kurgusu ve mekânsal organizasyonunun Anadolu Selçuklu sultan hanlarıyla gösterdiği tipolojik benzerlik, İran ile Anadolu arasındaki ticaret anlayışı mimarî ve ekonomik bakımdan bütünleşik karakterini ortaya koymaktadır (Çetinkaya, 2013, s. 54).

İran-Anadolu hattında şekillenen ticaret bağının sürdürülebilirliği, yalnızca ulaşım koridorlarının varlığıyla açıklanamaz, bu ağın işlerliğini sağlayan konaklama, güvenlik ve lojistik hizmetleri sunan menzil yapıları da sistemden ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Bu itibarla Erdebil-Tebriz yolu üzerinde yer alan *Gardaneh-ye Nîr Ribâtı*, İran sahasının kuzeybatı ticaret hatlarını Anadolu'ya bağlayan önemli konaklama ve geçiş noktalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Stratejik konumu sayesinde yapı, Tebriz

merkezli ticarî dolaşımın Erdebil üzerinden Kafkasya ve Doğu Anadolu güzergâhlarına yönlendirilmesinde işlevsel bir rol üstlenmiştir. Mimarî bakımdan ribât, İran sahasındaki birçok kervansaraydan farklı olarak taş malzeme ağırlıklı inşa tekniğiyle dikkat çekmektedir. Köşe kısımlarında yer alan silindirik payandalar, yapının savunma ve dayanıklılık unsurlarını güçlendiren mimarî özellikler arasında yer almaktadır. Kemerli bir giriş düzenine sahip olan ribâtın, girişten hemen sonra beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir mekâna açılması, menzil yapılarında güvenlik ve kontrollü geçiş anlayışının yansımaları niteliğindedir. Yapının inşa tarihine dair kesin veriler bulunmamakla birlikte, plan kurgusunun Nîr Kervansarayı ile gösterdiği benzerlikler sebebiyle XII. yüzyıla ve Büyük Selçuklu dönemine tarihlendirilebileceği ileri sürülmektedir. Bu durum, söz konusu ribâtın Selçuklu ticaret politikaları çerçevesinde teşkil edilen menzil ağı içinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla *Gardaneh-ye Nîr Ribâtı*, yalnızca bölgesel ölçekte bir konaklama yapısı değil, İran'ın kuzeybatı ticaret merkezlerini Anadolu güzergâhlarına bağlayan, ticarî dolaşımın güvenliğini ve sürekliliğini sağlayan stratejik bir kervansaray örneği olarak ele alınmalıdır (Lebigre, 2011, s. 4-5).

İlhanlılar Döneminde Ticaret Yolları ve Kervansaraylar: İran'da Selçuklu sonrası dönemde ticaret yollarının gelişimi İlhanlılar devrinde de devam etmiş, özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran-Anadolu ticaret hattı yeniden canlanmıştır. İlhanlı hükümdarları, Tebriz ve daha sonra Sultâniye merkezli ticaret ağını güçlendirmek amacıyla ana güzergâhlar üzerinde yol güvenliğini sağlamaya ve menzil yapıları inşa etmeye önem vermiştir. Gazan Han ve Olcaytu dönemlerinde yürütülen imar faaliyetleri çerçevesinde İran'dan Erzurum, Sivas ve Konya'ya uzanan ticaret yolları üzerinde çok sayıda ribât ve kervansarayın inşa edildiği ya da onarıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Tebriz-Sultâniye-Erzurum hattı, Doğu-Batı ticaretinin en önemli güzergâhlarından biri hâline gelmiş; ipek, baharat ve değerli ticaret malları bu yol üzerinden Anadolu limanlarına taşınmıştır. İlhanlılar döneminde geliştirilen bu ticaret ve menzil sistemi, İran ile Anadolu arasındaki ekonomik bütünleşmenin sürekliliğini sağlayan önemli unsurlardan biri olmuştur (Eskikurt, 2014, s. 28; Kaya, 2023, s. 43-44).

3. Anadolu Ticaret Yollarındaki Han ve Kervansaraylar

Anadolu, şüphesiz insanlık tarihinin en eski yerleşim sahaslarından biridir. Köklü tarihî geçmişinin yanı sıra, farklı coğrafyaları birbirine bağlayan önemli kara ve deniz güzergâhlarını bünyesinde barındıran geniş bir ulaşım ağına sahip olmuştur. Bu güzergâhlara Hitit yollarını, Asur ticaret koloni yollarını, Pers Kral Yolu'nu, Roma dönemi yol ağlarını, mil taşlarını ve Bizans yol ağlarını örnek verebiliriz. Kuşkusuz bu güzergâhlar arasında tarihi çok eskilere dayanan İpek Yolu ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren ipek, Batılı ülkeler için uluslararası ticaretin ve ekonomik zenginliğin başlıca kaynaklarından biri hâline gelmiştir. İpeğin öneminin bu denli artmış olması doğu-batı

istikametinde ticaret güzergâhlarının varlığını zorunlu kılmıştır (Çınar, Bulut & Yiğit, 2018, s. 123-124). Hanlar ve kervansaraylar, Anadolu'daki başlıca ticaret güzergâhları ile İran-Anadolu ticaret hattı arasındaki ilişki esas alınarak incelenmiştir. Bu bakımdan yapılar, Konya-Aksaray, Konya-Antalya, Kayseri-Sivas ve Doğu Anadolu hatları gibi belirli ticaret aksları doğrultusunda değerlendirilmiştir. Sıralamada yalnızca coğrafi konum değil, aynı zamanda Selçuklu kervansaray mimarisinin gelişim süreci ve sultan hanı tipolojisinin olgunlaşması da dikkate alınmıştır. Böylece metin, kervansarayları münferit yapılar olarak değil, Orta Çağ ticaret sisteminin güvenlik, konaklama ve lojistik altyapısını oluşturan bütüncül bir ağın parçaları olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu ticarî hareketlilik, Anadolu'daki kara ve deniz yollarının yalnızca geçiş güzergâhı olmanın ötesine geçerek uluslararası ticaret sisteminin önemli bir parçası hâline gelmesini sağlamıştır. XIII. yüzyılda Anadolu'da ilerleme kaydeden yol güzergâhları gelişme göstermiş ve buna bazı ilaveler de olmuştur. Örneğin deniz yolunu kullanarak Baltık ve Rusya üzerinden Samsun ve Sinop limanlarına gelen kervanlar Ankara ve Konya üzerinden Antalya ve Alâiye gibi Akdeniz ticaretinin uğrak yerlerinden olan limanlara yönelir ve buradan da deniz yoluyla Mısır ve Suriye'ye ulaşırlardı. Buna karşılık Mısır ve Suriye'den karayolunu takip eden kervanlar, Bağdat ve Halep üzerinden Kayseri, Ankara ve Konya güzergâhını kullanarak İstanbul'a veya Sivas-Samsun hattını izleyerek Sinop ve Trabzon limanlarına varırlardı. Anadolu ticaret güzergâhlarındaki bu hareketlilikte bilhassa uzak doğudan gelen ticaret kervanları önemli rol oynardı. Bunlardan bazıları Kırım limanlarına diğerleri de İran üzerinden yarımada varıp Trabzon ve Antalya'ya ya da Alâiye ulaşıyordu (Eskikurt, 2014, s. 25).

Söz konusu ticarî canlılık, Anadolu'da konaklama ve güvenlik ihtiyacını artırmış, buna bağlı olarak kervansaray inşa faaliyetlerinde de önemli bir ivme meydana gelmiştir. Bu yapıların erken tarihli ve dikkat çekici örneklerinden biri *Alay Han*'dir. Sanat tarihçilerinin genel kanaatine göre *Alay Han*, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan döneminde inşa edilmiştir. Bununla birlikte bazı tarihî kaynaklar, yapının I. Alâeddin Keykubad devrinden hemen önce inşa edildiğini ileri sürmektedir. Aksaray çevresindeki yerel rivayetlerde ise eserin, Dânişmendli hükümdarı Yağlıbasan'ın oğlu Zahirüddin Pervane tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle yapı literatürde "Pervane Kervansarayı" adıyla da anılmaktadır. Selçuklu tarihçisi İbn Bibî, I. Alâeddin Keykubad dönemine dair verdiği bilgilerde yapıyı "Pervane Kervansarayı" (İbn Bibî, 2023, s. 231) olarak zikretmekte ve hanın söz konusu dönemden daha önce inşa edildiğine işaret etmektedir. Bu tartışmalar ışığında *Alay Han*'in, bilinen erken tarihli sultan hanlarından biri olduğu ve büyük ihtimalle II. Kılıç Arslan tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir (Cahen, 2011, s. 129; Çetin, 2011, s. 15). Yapım tarihine ilişkin bu değerlendirmelerin ardından, yapının mimarî özelliklerine değinmek yerinde olacaktır. Han, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı kapalı bölüm ile bunun güneyinde yer alan kare planlı avludan meydana

gelmektedir. Yedi sahınlı kapalı mekân düzeni, sultan hanı plan şemasının küçük ölçekli erken örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Günümüze avlu bölümü ulaşmamış, kapalı kısmın cephe ve yan duvarlarının ise bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Kapalı mekân, sivri tonoz örtülü yedi sahından ve bunları ortada kesen daha yüksek bir ana sahından oluşmaktadır. Orta sahının merkezinde kubbe ile örtülü bir bölüm yer almaktadır. Yapının mukarnas kavsaralı taç kapısında, kapı kemerinin kilit taşı üzerinde çift gövdeli, tek başlı aslan figürü bulunmakta olup bu bezeme Selçuklu taş süsleme sanatının dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Çetin, 2011, s. 43).

Alay Han ile birlikte şekillenmeye başlayan Selçuklu kervansaray mimarisi, XIII. yüzyıl boyunca daha gelişmiş plan şemalarına ve işlevsel düzenlemelere ulaşmıştır. Bu gelişim çizgisini göstermesi bakımından dikkat çeken yapılardan biri de *Altunapa Hanı*'dir. 1202 tarihli vakfiyeden anlaşıldığı üzere, Konya-Beyşehir yolu üzerinde yer alan ve kaynaklarda Altunapa Hanı yahut Altınapa Han adıyla da zikredilen yapı, adını banisi Selçuklu devlet adamı Sipehsâlâr Şemseddin Altunapa'dan (Altun-Aba) almaktadır. Konya-Beyşehir-Antalya kervan güzergâhının Selçuklu döneminde bilinen ilk konaklama noktalarından biri olarak kabul edilmektedir (Turan, 1946, s. 200; Duran, 2007, s. 77; Eravşar, 2011, s. 48). Eski Konya-Beyşehir yolu istikametinde konumlanan yapı, hol ve avlu kısımlarıyla birbirini tamamlayan iki ana bölümden oluşmaktadır. Plan şeması itibarıyla mekânın iki eşit parçaya bölündüğü anlaşılmaktadır. Kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilen hanın sade bir mimarî üsluba sahip olduğu görülmektedir (Altun, 1989, s. 541). XIII. yüzyılın başlarına tarihlenen *Altunapa Hanı*, günümüze ulaşabilmiş Selçuklu kervansarayları arasında mimarî sürekliliği göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak yapı, zaman içerisinde hem doğal etkenler hem de insan tahribatı nedeniyle ciddi ölçüde zarar görmüştür. Günümüzde baraj gölü sınırları içerisinde kalması sebebiyle kapsamlı bir onarım sürecinin yürütülmesi neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Bu olumsuz koşullara rağmen, Selçuklu mimarî mirasının önemli temsilcilerinden biri olan *Altunapa Hanı*'nın korunmasına yönelik acil destek ve koruma çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu açıktır (Duran, 2007, s. 86; Eravşar, 2011, s. 48-49).

Selçuklu kervansaray sisteminin Anadolu'nun farklı bölgelerinde gelişim göstermesiyle birlikte, ticaret yollarının güvenliği ve sürekliliği yalnızca merkezî idarenin değil, yerel hanedanlıkların da önem verdiği bir mesele hâline gelmiştir. Özellikle Doğu Anadolu'daki ticaret güzergâhları üzerinde inşa edilen menzil yapıları, bölgesel siyasî güçlerin ticaret ağlarına katkısı göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Dikkate değer örneklerden biri de Mama Hatun tarafından inşa ettirilen yapıdır. II. İzzeddin Saltuk'un kızı olan Mama Hatun, XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında, ağabeyi Nâsirüddin Muhammed'in vefatının ardından idareyi devralmıştır. Onun hâkimiyeti döneminde kervansaray, hamam ve mescit gibi sosyal ve ticarî işlevli yapılar inşa ettirilmiştir. Söz konusu yapılar günümüzde Tercan ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Ancak bu yapı topluluğuna

ait günümüze ulaşmış herhangi bir kitabenin bulunmaması, inşa tarihleri ve banilik meseleleri hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapılmasını güçleştirmektedir (Şeker, 2003, s. 548).

Doğu Anadolu'daki bu menzil yapıları, bölgenin yalnızca siyasi değil aynı zamanda ticarî bakımdan da stratejik bir önem taşıdığını göstermektedir. İran'dan Anadolu içlerine uzanan ticaret yolları üzerinde yer alan konaklama yapıları, güzergâhların güvenliğini ve sürekliliğini sağlayan önemli duraklar hâline gelmiştir. Bölgedeki ticaret yollarının sürekliliğini göstermesi bakımından Hekimhan ayrı bir önem taşımaktadır. Malatya'nın kuzeybatısında, il merkezine yaklaşık 80 kilometre mesafede bulunan yerleşim, doğudan gelen ticaret güzergâhları üzerinde konumlanması sebebiyle asırlar boyunca stratejik değerini korumuştur. Bu önem doğrultusunda 614 (1217/1218) yılında Tabip Ebû Sâlim b. Ebû'l-Hasan el-Malatî tarafından inşa ettirilen ve ilçeye adını veren kervansarayın Ermenice, Süryanice ve Arapça kitabeleri günümüze ulaşmıştır (Fındık, 2007, s. 105-106). Kapalı bölüm kapısı üzerindeki kitabeye göre yapının ilk inşa evresi 1218 yılına tarihlenmektedir. Avlu kapısı üzerindeki iki ayrı kitabe ise, yapının bu kısmının Keyhüsrev'in oğlu Keykubad döneminde ilave edildiğini göstermektedir. Böylece avlu bölümünün kısa süre içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Büyük ölçüde sağlam ulaşan yapı, bazı bölümlerinde farklı dönemlere ait tahribat izleri taşımakla birlikte, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yürüttüğü 1958 ve 1983 tarihli onarımlarla günümüze kadar korunabilmiştir (Fındık, 2007, s. 110-111).

Doğu Anadolu'daki bu örnekler, ticaret yolları üzerindeki menzil yapılarının yalnızca büyük merkezlerde değil, Anadolu'nun farklı güzergâhlarında da yaygın biçimde inşa edildiğini göstermektedir. Özellikle Orta Anadolu'daki ticaret hatları üzerinde yer alan kervansaraylar, ana yolların güvenliğini sağlayan tamamlayıcı duraklar olarak dikkat çekmektedir. Aksaray-Nevşehir yolu üzerindeki *Öresin Hanı* (Tepesi Delik Han), Selçuklu döneminde yolcuların ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılayan konaklama merkezlerinden biri olarak işlev görmüştür. Aksaray'a yaklaşık 21 kilometre mesafede bulunan kervansaray, enine ve boyuna uzanan yarım daire kesitli beşik tonozlarla örtülü dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir. Yapının dar kenarı boyunca dört, uzun kenarları istikametinde ise altışar adet olmak üzere toplam yirmi dört yığma ayağı bulunmaktadır. Moloz taş örgü üzerine kesme taş kaplama ile inşa edilen hanın süsleme programı sınırlı olup, sütunlar üzerinde yer alan iki rozet bezemesi dikkat çekmektedir. Günümüze ulaşmış herhangi bir kitabesinin bulunmaması, yapının kesin inşa tarihinin ve banisinin tespitini güçleştirmektedir. Bununla birlikte plan ve mimarî özellikleri bakımından Çay Han'a benzerlik göstermesi, eserin XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Günümüzde kervansarayın özellikle giriş ve ön bölümünün büyük ölçüde harap durumda olduğu gözlemlenmektedir (Eravşar, 2011, s. 82-83).

Aynı güzergâh üzerinde yer alan bir diğer önemli konaklama yapısı ise *Ağzıkara Hanı*'dır. Açık ve kapalı bölümlerden

oluşan ve avlunun ortasında yer alan köşk mescidiyle "Sultan Hanı" tipolojisinin seçkin örneklerinden biri kabul edilen yapı, eski kaynaklarda Hoca Mesud Ribatı adıyla da anılmaktadır. Kervansarayın günümüze ulaşmış iki kitabesi bulunmakta olup bu kitabeler yapının I. Alâeddin Keykubad ile oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde 634 (1236-1237) yılında inşa edildiğini göstermektedir (Akalin Eryavuz, 2022, s. 300). Plan kurgusu bakımından giriş kapısı ekseninin kapalı mekân girişiyle paralel olmaması dikkat çekici bir özelliktir. Yapının köşelerinde ve taç kapının bulunduğu güneybatı cephe dışında kalan duvarlarında, ağırlık kuleleri görünümünde toplam on dört payanda yer almaktadır. Taç kapı eyvanının, kuzeydoğu duvarındaki eyvanla karşılıklı konumlandırılması plan bütünlüğünü güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Kervansarayın avlu düzeninde, yolcuların konaklamasına ayrılan odalar ve revaklı mekânların yanı sıra abdest alma ihtiyacına yönelik düzenlemelerin de yer aldığı anlaşılmaktadır. Avlunun orta kesiminde bulunan köşk mescid, plan ve konum itibarıyla Sultan Han'daki örnekleri hatırlatmakta, günümüze oldukça iyi durumda ulaşmış olmasına karşın süsleme programının sınırlı kaldığı görülmektedir. Yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1967 yılında restorasyon kapsamına alınmış ancak onarım çalışmaları tamamlanamamıştır. Buna rağmen kervansarayın genel kütleleri günümüzde de ayakta olup Selçuklu menzil mimarisinin önemli temsilcileri arasında yer almaya devam etmektedir (Aslanapa, 1991, s. 122; Ögel, 1994, s. 82-83; Eravşar, 2011, s. 32).

İran ile Anadolu arasında Orta Çağ boyunca işleyen ticaret ağının kurumsallaşmasında ve sürekliliğinin sağlanmasında kervansaraylar belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu mimarî geleneğin olgun ve anıtsal örneklerinden biri de *Aksaray Sultan Hanı*'dır. Açık ve kapalı mekânlardan oluşan plan kurgusu ile avlu merkezinde konumlanan köşk mescidi sayesinde "Sultan Hanı" tipolojisinin en gelişmiş temsilcileri arasında yer almaktadır. Nitekim yapının günümüze ulaşan kitabesinde de açıkça ifade edildiği üzere han, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğlu I. Alâeddin Keykubad tarafından inşa ettirilmiştir (Çaycı & Yavuzylmaz, 2019, s. 255; Gierlichs, 2007, s. 376). Kesme taş malzeme ve yığma duvar tekniğiyle inşa edilen yapının mermer taç kapısı, cephe kuleleri ve dış duvarları destekleyen payandaları, yalnızca yapısal sağlamlığı değil aynı zamanda devlet himayesini yansıtan anıtsal bir mimarî dili de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda söz konusu yapı, İran'dan Anadolu içlerine ve buradan Akdeniz limanlarına uzanan ticaret güzergâhı üzerinde güvenlik, konaklama ve lojistik ihtiyaçları karşılayan stratejik bir menzil noktası niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla kervansarayların, ticarî dolaşımı kolaylaştıran konaklama yapıları olmanın ötesinde siyasal otoritenin denetimini pekiştiren, ekonomik canlılığı teşvik eden ve bölgesel mimarî üslupların etkileşimini görünür kılan çok işlevli kurumlar olduğu anlaşılmaktadır (Yetkin, 1954, s. 151-153; Eravşar, 2011, s. 35-36; Eroğlu, 2016, s. 80-82).

Öte yandan ticaret ağının işleyişi yalnızca anıtsal ve büyük ölçekli sultan hanlarıyla sınırlı değildir. Ana güzergâhları besleyen tali yollar üzerinde daha mütevazı ölçekte inşa edilen

kervansaraylar da ağın tamamlayıcı unsurlarıdır. Bu açıdan eski Aksaray-Konya yolu üzerinde yer alan *Akbaş Han* dikkat çekmektedir. Akbaş köyü civarında, Obruk'un yaklaşık 30 kilometre güneybatısında konumlanan yapı günümüzde harabe durumdadır ve planı bütünüyle tespit edilememektedir. Bununla birlikte mevcut basit kroki verileri, hanın ön kısmında bir avlu bulunduğunu, bunu takiben ortada uzanan uzunlamasına bir sahindan oluşan kapalı mekân düzeninin yer aldığını göstermektedir. Bu plan şeması, daha küçük ölçekli menzil yapılarının da ana ticaret akslarını destekleyen işlevsel duraklar olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır (Eyyice, 1989, s. 222).

Buna ilaveten, Eski Aksaray-Konya güzergâhı üzerinde konumlanan *Ak Han* (Goncalı Hanı) gibi daha küçük ölçekli yapılar da ticaret ağının sürekliliğini sağlayan önemli menzil durakları arasında yer almaktadır. Günümüze yalnızca sınırlı kalıntıları ulaşan bu yapıların planı tam bilinmemekle birlikte, avlu ve uzun sahnılı kapalı mekân düzenine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu tür mütevazı menzil yapıları, ana ticaret akslarını destekleyen tamamlayıcı duraklar olarak ağın bütünlüğünü sağlamıştır. Bu durum İran-Anadolu ticaret ağının sürdürülebilirliği, güzergâhların varlığının ötesinde bu yollar üzerinde kurulan konaklama ve güvenlik altyapısıyla mümkün olmuştur. Büyük sultan hanlarından yerel menzil yapılarına kadar uzanan bu mimarî organizasyon, ticarî hareketliliği kurumsallaştırmış, siyasal otoriteyi görünür kılmış ve Orta Çağ ticaret sisteminin işleyişinde belirleyici bir rol oynamıştır (Ersöz Tügen, 2019, s. 637-638). Diğer yandan Aksaray şehir merkezinde, Zinciriye Medresesi ile Ulu Cami arasında yer alan *Kılıç Arslan Hanı*, adından hareketle II. Kılıç Arslan dönemine nispet edilmektedir. Çeşitli onarımlar geçiren yapı, 1945 yılında önemli bir tamir görmüş ancak 1985 yılında yıkılarak yerine Belediye İş Hanı inşa edilmiştir. Bu durum, Anadolu'daki tarihî ticaret yapılarının korunması meselesinin yalnızca Orta Çağ bağlamında değil, modern dönemde de ele alınması gereken bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır (Aksarayî, 2000, s. 33; Topal, 2016, s. 85).

Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde Sa'deddin Köpek b. Muhammed tarafından inşa ettirilen Sa'deddin Köpek Kervansarayı (*Zazadin Han*) (Aslanapa, 1991, s. 121; Çaycı & Yavuzylmaz, 2019, s. 254), 634 (1236-37) yılında Konya-Aksaray tarihî kervan güzergâhı üzerinde, Tömek köyü yakınında inşa edilmiştir. Bu konum, yapının yalnızca bir konaklama tesisi değil aynı zamanda başkent Konya'yı Orta Anadolu'nun doğu-batı ticaret hattına bağlayan stratejik bir menzil noktası olduğunu göstermektedir. Mimarî açıdan yapı, özellikle anıtsal taç kapısıyla dikkat çeker. Güney cephede, avlunun batı köşesine yerleştirilen taç kapı, cephe düzlemini aşarak yükselen, dışa taşkın dikdörtgen bir kütle şeklinde tasarlanmıştır. Bu düzenleme, Selçuklu mimarisinde taç kapının sembolik ve temsili değerini vurgulayan bilinçli bir tercihtir. Niş kısmı, halat örgü oymalı gövdeler ve zar başlıklı silindirik köşe sütünceleri üzerine oturan sivri kemerli bir açıklıkla cepheye açılan siğ bir evvan formundadır. Bu kompozisyon, XIII. yüzyıl Selçuklu taş işçiliğinin plastik ve bezemeci karakterini açık biçimde ortaya koymaktadır. Yapı üzerindeki iki kitabe, baninin Sa'deddin Köpek olduğunu

açıkça belirtmektedir. Bu durum, hanın yalnızca ticarî bir işlev üstlenmediğini, aynı zamanda dönemin devlet ricalinin mimarî faaliyetler yoluyla kamusal görünürlük ve siyasal temsil üretme çabasının bir parçası olduğunu da göstermektedir (Görür, 2007, s. 519; Eravşar, 2011, s. 92-93).

Konya-Beyşehir güzergâhı üzerinde yer alan *Kızılören Hanı*, diğer adıyla *Yaztönü Han*, Selçuklu döneminin erken tarihli kervansaraylarından biridir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı yapı, avlu ve kapalı bölümden oluşan iki ana kütle halinde düzenlenmiştir. Bu plan şeması, Selçuklu han mimarisinde açık ve kapalı mekân birlikteliğinin belirgin bir örneğini yansıtır. Avlunun dış cephesi ile ön cephenin köşelerinde sekizgen ve ongen formlu köşe kuleleri yer almaktadır. Yan cephelerin ortasında ve doğu ile güney köşelerinde ise kare ve ongen formlu payandalarla yapı desteklenmiştir. Bu kule ve payanda sistemi, yapıya hem anıtsal bir görünüm kazandırmakta hem de savunmacı karakterini güçlendirmektedir. İnşasında düzgün kesme taş ile kaba taşın birlikte kullanılması, sağlamlık ve işlevsellik kaygısının gözetildiğini göstermektedir. Günümüze ulaşmış bir inşa kitabesi bulunmamakla birlikte, 1980'li yıllara kadar mevcut olan mermer kitabe bugün kayıptır. 1960'lı yıllarda yapılan tespitlere göre bu dört satırlık sülüs yazılı kitabe, yapının 602 (1205-1206) yılında inşa edildiğini belirtmektedir. Kitabeden anlaşıldığı üzere han, Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Emîr Kandemir tarafından yaptırılmıştır (Karpuz, 2007, s. 89-90). 604 (1207-1208) yılında aynı güzergâhta inşa edilen *Kuru Çeşme Hanı*, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç sahnılı ve sivri tonoz örtülü kapalı mekânı ile benzer ölçekte bir avludan oluşmakta, avlunun güney köşesindeki mesciidiyle menzil yapılarının çok işlevli niteliğini göstermektedir (Görür, 2007, s. 513).

Konya-Eğirdir istikametinde konumlanan *Elikesik Hanı* ise XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmekle birlikte, plan şeması bakımından XI-XII. yüzyıl geleneğinin devamını yansıtır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı mekân ve batısına eklenen küçük avlu düzeni, kervansaray mimarisinde modüler gelişimin göstergesi niteliğindedir. Üç sahnılı ve sivri tonoz örtülü yapısı, erken Selçuklu mimarî tekniklerinin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Bu süreklilik, İran sahasında gelişen ribât geleneğinin Anadolu'da yeni bir mimarî kimlik kazanarak sürdürüldüğünü göstermektedir (Görür, 2007, s. 495).

Anadolu Selçuklu emirlerinden Mübarizeddin Ertokuş tarafından 619 (1222-1223) yılında inşa ettirilen *Atabey Ertokuş Hanı*, Konya-Eğirdir hattı üzerinde stratejik bir konuma sahiptir. Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve üç sahnılı kapalı bölüm ile yine kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir avludan oluşur. Kapalı mekânda orta sahnın yan sahnılara göre daha geniş tutulması, hem yapısal hem de işlevsel bir hiyerarşi ortaya koyar. Bu plan şeması, erken tarihli Selçuklu kervansaray tipolojisinin gelişimini göstermesi bakımından önemlidir. Taç kapı düzenlemesi ve taş işçiliği, dönemin mimarî üslubunu yansıtan nitelikli örnekler arasındadır. Ayrıca banisinin bir

atabey olması, yapının yalnızca ticarî değil, aynı zamanda siyasi ve idarî bir himaye göstergesi olduğunu da ortaya koyar. Konya merkezli ticaret ağının Akdeniz hinterlandına bağlanmasında bu han önemli bir konaklama ve güvenlik noktası işlevi görmüştür. Bu minvalde, Selçuklu ticaret yolları anlatımında mutlaka yer alması gereken yapılarıdır (Görür, 2007, s. 494).

Konya-Akşehir yolu üzerindeki *Horozlu Han* ise beş sahnalı kapalı bölümü ve batısındaki avlusuyla klasik Selçuklu han planını sürdürmekle birlikte, günümüze yalnızca kapalı kısmının ulaşmış olması bakımından Anadolu'daki mimarî mirasın korunma sorunlarına da işaret etmektedir (Görür, 2007, s. 502). XI-XII. yüzyıllarda İran-Anadolu ticaret ağının işlevselliği, yalnızca güzergâhların varlığıyla değil, bu yollar üzerinde inşa edilen kervansarayların sağladığı güvenlik, konaklama ve lojistik altyapı sayesinde mümkün olmuştur. İran'daki ribât geleneğinin Anadolu'da sultan hanı tipolojisine dönüşmesi, ticaretin kurumsallaşmasının mimarî ifadesidir. Büyük ölçekli sultan hanlarından tali yol üzerindeki mütevazı menzil yapılarına kadar uzanan bu mimarî organizasyon, Orta Çağ ticaret sisteminin işleyişinde belirleyici bir rol oynamış, siyasi otoriteyi görünür kılarak ekonomik canlılığı da sürdürülebilir hâle getirmiştir.

Konya-Çay istikametinde yer alan *Kadın Hanı*, bu ağın önemli menzil noktalarından biridir. Rukiye (Raziye) Hatun b. Mahmut tarafından yaptırılan yapı, banisinin kadın olması bakımından da dikkat çekicidir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahnalı kapalı bölüm ile doğusunda yer aldığı anlaşılan daha geniş bir avludan oluşmaktadır. Sivri tonoz örtülü kapalı mekânın orta sahnı daha geniş tutulmuş olup, bu durum iç mekânda işlevsel bir hiyerarşi oluşturur. Plan şeması, İran ribat geleneğinin Anadolu'daki gelişmiş yorumunu yansıtır. Yapı, Selçuklu döneminde Konya'yı çevre bölgelere bağlayan ulaşım ağının önemli unsurlarından birini teşkil etmiştir. Bu sebeple kervansarayların, Orta Çağ ticaret sisteminin sürdürülebilirliğinde belirleyici rol oynadığı anlaşılmaktadır (Görür, 2007, s. 506).

İran'dan Anadolu'ya uzanan ticaretin XIII. yüzyılda ulaştığı kurumsal olgunluk, ana güzergâhlar üzerinde inşa edilen anıtsal kervansaraylarla somutlaşmıştır. Bu bağlamda, I. Alâeddin Keykubad tarafından 634 (1236-1237) yıllarında Eğirdir'de inşa ettirilen *Eğirdir Hanı*, Konya merkezli ticaret ağının Akdeniz hinterlandına açılan kolu üzerinde stratejik bir menzil noktası teşkil etmektedir. Yapı, Selçuklu sultan hanlarında görülen karma plan tipini (kapalı bölüm+avlu) yansıtarak İran ribât geleneğinin Anadolu'daki gelişmiş formunu temsil eder. Mimarî bakımdan han, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı yedi sahnalı kapalı bölüm ile kare planlı bir avludan oluşmaktadır. Enlemesine sahnaların dikey bir ana sahnı ile kesişmesi, mekânda hiyerarşik bir düzen kurarken örtü sistemini de güçlendirmektedir. Günümüze ulaşan kalıntılar, yapının sivri tonozlarla örtülü olduğunu göstermektedir. Avlunun güneyindeki dikdörtgen mekânlar ise konaklama ve hizmet birimlerinin düzenli bir plan anlayışıyla tasarlandığını ortaya koyar. Bu nedenle *Eğirdir Hanı*, yalnızca bir menzil yapısı değil güvenlik,

lojistik ve idarî işlevleri bir arada barındıran kurumsal bir ticaret merkezidir. Böylece İran-Anadolu ticaret ağının sürekliliği, bu tür sultan hanlarının sağladığı mimarî ve örgütsel altyapıyla güvence altına alınmıştır (Görür, 2007, s. 237-238).

Selçuklu idaresi altında gelişen kervansaray sistemi, güvenlik, konaklama ve lojistik ihtiyaçları karşılayarak ticarî dolaşımın sürekliliğini sağlamıştır. Antalya hinterlandında yer alan Akdeniz limanlarını Anadolu içlerine bağlayan hat üzerinde stratejik bir menzil noktası teşkil etmektedir. Antalya'ya yaklaşık 13 kilometre mesafede bulunan yapı, kitabesinden anlaşıldığı üzere I. İzzeddin Keykâvus tarafından inşa ettirilmiştir (Çaycı & Yavuzılmaz, 2019, s. 257). Üç satırlık kitabe, hanın banisini açıkça ortaya koyarak Selçuklu sultanlarının ticaret yolları üzerindeki himaye politikasını belgelemektedir (Berkol, 1983, s. 578). Mukarnaslı taç kapıdan geçilerek ulaşılan geniş avlu, yapının anıtsal karakterini vurgular. Avlunun sağ ve solunda kemerler üzerine oturan, yaklaşık 7,30 metre yüksekliğinde beşik tonozlu mekânlar yer almakta; 1,50 metreyi bulan duvar kalınlıkları ise yapının savunma ve dayanıklılık kaygısıyla tasarlandığını göstermektedir. 608 (1211-1222) yılında inşa edilen bu yapının yalnızca bir konaklama tesisi olmadığı, aynı zamanda devlet güvencesini temsil eden, ticarî güvenliği sağlayan ve Akdeniz-Anadolu-İran hattındaki ekonomik dolaşımı destekleyen önemli bir kurumsal yapı olduğu görülmektedir (Yetkin, 1954, s. 148-149; Eravşar, 2011, s. 59-60).

Bu kurumsal ağın bir diğer önemli halkası ise Antalya-Isparta güzergâhında yer alan *İncir Han*'dir. 635 (1237-1238) yılında II. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından inşa ettirilen han, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen planlı yedi sahnalı kapalı bölüm ile kare planlı bir avludan oluşmaktadır. Kapalı mekânda sahnaları dik olarak kesen ve aydınlık kubbe ile vurgulanan ana sahnı, mekânsal hiyerarşiyi belirginleştiren tipik bir sultan hanı düzenlemesidir. *İncir Han*'ı benzer yapılardan ayıran en dikkat çekici unsur, istirdiye biçimli yivli kavsaraya sahip anıtsal taç kapısıdır. Portalin sırt kısmında yer alan güneş motifli aslan figürleri, Selçuklu taş süsleme programının sembolik ve ideolojik boyutunu yansıtmaktadır. Bu özellikleriyle *Evdır Han* ve *İncir Han*, XI-XII. yüzyıllarda temelleri atılan İran-Anadolu ticaret ağının XIII. yüzyılda ulaştığı mimarî ve kurumsal olgunluğu temsil eder. Kervansaraylar bu süreçte yalnızca konaklama yapıları değil, siyasi otoritenin korunması altında işleyen, ticarî güvenliği sağlayan ve bölgesel ekonomik entegrasyonu mümkün kılan çok işlevli kurumlar olarak belirleyici bir rol oynamıştır (Ögel, 1994, s. 86-88; Görür, 2007, s. 504). Aynı güzergâhta yer alan *Ağlasun Hanı* ise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahnalı kapalı bölümü ve günümüze ulaşmamış avlusuyla daha mütevazı bir menzil yapısı niteliğindedir (Görür, 2007, s. 473). Bu doğrultuda *Şarapsa Hanı*, *Evdır Han* ve *İncir Han* gibi Akdeniz hinterlandında yer alan diğer Selçuklu kervansaraylarıyla birlikte değerlendirildiğinde, XIII. yüzyılda İran'dan Anadolu'ya ve buradan Akdeniz limanlarına uzanan ticaret ağının kıyı kesimindeki tamamlayıcı halkalarından biri olarak anlam kazanmaktadır.

Böylece Selçuklu kervansaray sistemi, yalnızca iç bölgelerde değil, deniz ticaretiyle bağlantılı sahil güzergâhlarında da örgütlü bir altyapı oluşturarak Orta Çağ ticaret sisteminin sürekliliğini teminat altına almıştır (Bilici, 2007, s. 393-394).

Denizli-Eğirdir güzergâhı üzerinde yer alan *Çardak Han* (Hanabad Han), 627 (1229-1230) yılında inşa edilmiş XIII. yüzyıl Selçuklu kervansaraylarından biridir. Kitabesine göre banisi Selçuklu emirlerinden Eseddin Ayaz b. Abdullah eş-Şehabî'dir. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı beş sahnalı kapalı bölüm ile kare planlı bir avludan oluşmaktadır. Günümüze avlunun yalnızca çevre duvarları ulaşabilmiştir. Kapalı bölümün taç kapısında, giriş açıklığının üzerindeki kitabenin iki yanında mukarnaslı konsollar üzerinde yer alan aslan figürleri dikkat çekmektedir. Bu bezeme unsurları, Selçuklu taş süsleme sanatının sembolik ve koruyucu anlam katmanlarını yansıtmaktadır. *Çardak Han*, Batı Anadolu'yu Konya merkezli ticaret ağına bağlayan hat üzerinde önemli bir menzil noktası işlevi görmüştür. Bu yapı, XIII. yüzyıl ticaret yollarının güvenlik ve konaklama altyapısını temsil eden seçkin örneklerden biridir (Görür, 2007, s. 485).

Orta Anadolu ticaret ağının Kapadokya havzasındaki önemli menzil noktalarından biri de *Avanos Sarı Han*'dir. Nevşehir'in Avanos ilçesinde yer alan bu kervansaray, 646 (1248-1249) yılında inşa edilmiş olup XIII. yüzyıl Selçuklu ticaret yapıları arasında mühim bir yere sahiptir (Görür, 2007, s. 522). Konumu itibarıyla Kayseri-Aksaray-Konya hattını kuzey-güney bağlantılarıyla destekleyen ara güzergâh üzerinde yer almakta ve bölgesel ticarî dolaşımın sürekliliğine katkı sağlamaktadır. Mimari bakımdan klasik Selçuklu sultan hanı plan şemasını yansıtan yapı, kapalı bölüm ve avludan oluşan karma bir düzene sahiptir. Avlunun sol kısmında, kubbeli mescit girişinin hemen yanında yer alan çeşmeli eyvan, sağ köşesinde ise hamam biriminin bulunması, hanın yalnızca konaklama değil temizlik ve ibadet ihtiyaçlarını da karşılayan çok işlevli bir menzil yapısı olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda *Sarı Han*, Anadolu'daki ticarî merkezlerin kurumsal altyapısını güçlendiren ve Selçuklu döneminde ticaret yollarının organizasyonunu somutlaştıran önemli örneklerden biri olarak değerlendirilebilir (Karaçağ, 2007, s. 211-212).

Karadeniz hinterlandını Orta Anadolu'ya bağlayan ticaret hattı üzerinde yer alan önemli menzil yapılarından biri de *Mahperi Hatun Kervansarayı*'dir. Tokat-Pazar yolunun 29. kilometresinde, Pazar ilçe merkezine yaklaşık 1 kilometre mesafede ve yolun güneydoğusunda, kuzeybatıya meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Konumu itibarıyla Sivas-Tokat hattını Amasya ve Karadeniz bağlantılarına bağlayan güzergâh üzerinde stratejik bir durak niteliği taşımaktadır. Yapının avlu ve kapalı bölüm portallerinde yer alan dörder satırlık sütlü hatlı kitabeler, kervansarayın 635 (1237-1238) yılında I. Alâeddin Keykubad'ın eşi ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in annesi Mahperi Hatun tarafından yaptırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Her iki kitabede de banisi ve inşa tarihi kesin biçimde belirtilmiştir. Bu durum, Selçuklu hanedan kadınlarının da ticaret yollarının imarı ve

güvenliğinin sağlanmasında aktif rol üstlendiklerini göstermesi bakımından önemlidir. 1999 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla yeniden işlev kazandırılan yapı, Anadolu Selçuklu döneminin ticaret yollarına yönelik mimarî yaklaşımını ve menzil teşkilatını günümüze taşıyan önemli eserlerden biridir (Sunay, 2007, s. 255-256).

Akdeniz kıyı kesimini Göller Bölgesi ve Orta Anadolu'ya bağlayan ticaret hattı üzerinde yer alan önemli menzil yapılarından biri de *Susuz Han*'dir (Ögel, 1994, s. 72-73). II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde inşa edilen yapı, Antalya ile Isparta arasındaki güzergâh üzerinde stratejik bir konuma sahiptir. Bu hat, liman şehirlerinden iç bölgelere uzanan ticarî dolaşımın güvenliğini sağlaması bakımından Selçuklu döneminde özel bir önem taşımıştır. Mimari bakımdan han, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı, enlemesine beş sahnalı kapalı bölüm ile bir avludan oluşmaktadır. Günümüzde avlu kısmı tamamen yıkılmış durumdadır. Ancak kapalı mekân düzeni büyük ölçüde izlenebilmektedir. Orta sahında yer alan aydınlık kubbe, hem mekânsal hiyerarşiyi vurgulayan hem de iç mekânın ışık ihtiyacını karşılayan tipik bir Selçuklu mimarî unsurdur. XIII. yüzyıla tarihlenen *Susuz Han*, bu özellikleriyle Anadolu ticaret yollarının güvenlik ve konaklama altyapısını temsil eden önemli kervansaray örnekleri arasında yer almaktadır (Görür, 2007, s. 526).

Orta Anadolu'da Konya-Aksaray ticaret hattı üzerinde konumlanan önemli menzil yapılarından biri de *Obruk Han*'dir. 637 (1239-1240) yılında inşa edilen han, yolun 80. kilometresinde, Obruk köyü girişinde yer almakta olup ana ticaret aksı üzerinde stratejik bir konuma sahiptir (Çaycı & Yavuzylmaz, 2019, s. 253). Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı, enlemesine sekiz sahnalı kapalı bölüm ile batısında daha büyük ölçekte kare planlı bir avludan oluşmaktadır. Kapalı mekânda enlemesine sahnalar, eksende yer alan dikey bir ana sahnı tarafından kesilerek iç mekânda hiyerarşik bir düzen oluşturulmuştur. Avlunun kuzey ve güneyinde tek sıra revaklar, batısında ise iki katlı giriş bölümü bulunmaktadır. Alt katta giriş eyvanının iki yanında mekânlar yer alırken, üst katta avludan merdivenle ulaşılan ve mihrabı bulunan oda mescit işlevi görmektedir. Günümüze ulaşan yapı büyük ölçüde harap durumdadır; ancak plan kurgusu itibarıyla XIII. yüzyıl Selçuklu kervansaray mimarisinin gelişmiş örnekleri arasında yer almakta ve Anadolu ticaret ağının önemli bir halkasını temsil etmektedir (Görür, 2007, s. 516; Eravşar, 2011, s. 78-79).

Eski Malatya-Kayseri güzergâhında konumlanan önemli menzil yapılarından biri de *Karatay Hanı*'dir (Ögel, 1994, 84). İnşa edilen hanın banisi Vezir Celaleddin Karatay'dır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm ile güneyinde daha büyük kare planlı bir avludan oluşmaktadır. Avlu taş kapısı iç mekânda yüksek bir eyvan ile avluya açılmakta, batısında çapraz tonozlarla örtülü bir türbe ve doğuda avluya açılan küçük bir mescit yer almaktadır. Mescidin köşesinden dar bir dehliz, hamama geçiş imkânı sunmaktadır. Kapalı bölüm, enlemesine uzanan yedi sahnı ve

bunları ortadan kesen dikey bir sahından oluşmakta olup üzeri sivri tonozlarla kaplanmıştır. Pek çok mimarî detayı bünyesinde barındıran *Karatay Hanı*, XIII. yüzyıl Anadolu kervansarayları arasında hem stratejik hem de ticarî açıdan önemli bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Görür, 2007, s. 508; Eravşar, 2011, s. 65-66).

Afyon-Çay güzergâhı üzerinde yer alan önemli menzil yapılarından biri de Ebû'l-Mücahid *Yusuf Hanı*'dır. Kitabesine göre han, 676 (1277/1278) yıllarında Ebû'l-Mücahid Yusuf b. Yakup tarafından yaptırılmıştır. Yapı, Selçuklu sultan hanı plan geleneğini yansıtan kapalı bölüm ve beş sahnalı orta alandan oluşmaktadır. Kapalı bölümün taç kapısı, rampa tonoz-küre-kavsara düzenlemesiyle tasarlanmış olup, köşelerde yer alan kuleler ve üçgen biçimli destekler yapıya hem görsel hem de yapısal bir önem kazandırmaktadır. Orta sahnın üzeri içten kubbe, dıştan ise külah ile örtülmüştür. Bu mimarî özellikleriyle han, sadece konaklama ve ticarî ihtiyaçları karşılamakla kalmayıp XIII. yüzyıl Anadolu ticaret ağının güvenlik ve lojistik altyapısını güçlendiren önemli bir menzil yapısı olarak öne çıkmaktadır (Şahin, 2018, s. 178).

Doğu Anadolu'nun Doğubeyazıt-Kars-Batum ticaret hattı üzerinde yer alan önemli menzil yapılarından biri de Ejder-*Harmandöven Kervansarayı*'dır. Iğdır il merkezine 15 kilometre mesafede, Harmandöven köyü yakınlarında konumlanan bu han, XIII. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiştir ve Anadolu Selçuklularının önemli kervansarayları arasında yer alır. Yapının banisi bilinmemekle birlikte, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. Orta sahnın diğer bölgelere göre daha geniş tutulmuş olup tonoz örtülü mekânlar içermektedir. Kuzey ve güney cephelerinde simetrik yarım daire duvar payeleri bulunur. 2007-2008 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla han, yeniden işlevlendirilerek canlı bir görünüm kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu anlayışla yapı XIII. yüzyıl Anadolu ticaret güzergâhlarının güvenlik ve konaklama altyapısını temsil eden önemli bir menzil noktasıdır (Görür, 2007, s. 503).

Besni-Kayseri güzergâhında konumlanan önemli menzil yapılarından biri de *Eshab-ı Kehf Hanı*'dır. Maraş Valisi Nusrettin Hasan b. İbrahim tarafından inşa edilen han, kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır. Orta avlunun iki yanında sıralanan sekiz simetrik eyvan ile bunların arasındaki mekânlar ve batı tarafındaki kapalı ahır bölümleri, yapının işlevsel çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Kapalı bölümler ve avlu üzeri sivri tonozlarla örtülmüş olup, bu tasarım hem mekânsal hiyerarşiyi hem de Selçuklu dönemine ait mimarî karakteri vurgulamaktadır. Han, Anadolu Selçuklu döneminde ticaret güzergâhları üzerindeki ulaşım ve konaklama sisteminin önemli unsurları arasında yer almıştır (Özkarı, 2007, s. 437-438).

Divriği-Kemah-Erzincan ticaret hattı üzerinde yer alan önemli menzil yapılarından biri de *Mirçinge Hanı*'dır. XIII. yüzyılda Handere köyünde inşa edilen bu han, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölümden

oluşmaktadır. Kapalı bölüm, iç mekânda payeler üzerine oturan sivri kemerlerle oluşturulmuş olup üzeri sivri tonozla örtülmüştür. Yapının çevresi dört taraflı olarak, sivri tonoz örtülü koridorlarla çevrilmiş ve avluya benzer bir düzen sağlamıştır. Hanın girişi, kuzey cephesinde eksen üzerinde konumlanan kapıdan sağlanmakta olup bu planlama Selçuklu sultan hanı geleneğinin Anadolu'da küçük ölçekli bir temsilini sunmaktadır. Yapı, ticaret yolları üzerinde seyahat eden kervanların ihtiyaçlarını karşılayarak bölgesel ekonomik dolaşımın devamına katkıda bulunmuştur (Görür, 2007, s. 515).

Kayseri-Sivas güzergâhında yer alan önemli menzil yapılarından biri de *Tuzhisar Sultan Hanı*'dır. I. Alâeddin Keykubad döneminde inşa edilen han, Aksaray Sultan Hanı'ndan sonra Anadolu Selçuklu dönemine ait ikinci büyük sultan hanı olma özelliğini taşır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm ve kuzey kısmında doğu-batı istikametinde kareye yakın dikdörtgen bir avludan oluşmaktadır. Kapalı bölüm, enlemesine yedi sahn ile bu sahnları ortadan kesen dikey bir sahından meydana gelmekte ve üzerleri sivri tonozlarla örtülmüştür. Avlunun batı kısmında önleri revaklı odalar yer alırken, kuzeybatısında bir hamam bulunmaktadır. *Tuzhisar Sultan Hanı*, XIII. yüzyıl Anadolu ticaret ağının güvenlik, konaklama ve lojistik altyapısında stratejik bir işlev görmüştür (Görür, 2007, s. 525; Eravşar, 2011, s. 87-88).

XIII. yüzyılın sonlarına doğru, 696 (1296-1297) yılında Gazan Mahmut Han'ın veziri Çoban Suldüz tarafından inşa edildiği tahmin edilen *Köprüköy Hanı*, önemli Anadolu menzil yapılarından biridir. Han, Çoban Dede Köprüsü ile birlikte konumlanmış olup kuzeyinde bir türbe ve zaviyeye sahiptir. Türbede yatan şahsın kimliği ise bilinmemektedir. Yapı, sağlam ve sollu ikişer hücreden oluşan simetrik bir plana sahiptir. Mimarî düzeni, küçük ölçekli Anadolu sultan hanlarının tipik özelliklerini yansıtırken, güvenlik ve konaklama işlevlerini yerine getirmektedir. *Köprüköy Hanı*, bulunduğu güzergâhta yolcuların ve tüccarların konaklama ihtiyaçlarını karşılayarak ticari faaliyetlerin düzenli biçimde sürdürülmesine katkı sağlamıştır (Gündoğdu, 1998, s. 82).

XIII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen bir diğer han ise *Burma Hanı*'dır. Bu han, eski Divriği-Erzincan yolunda Mengücekliler dönemine ait önemli bir kervansaraydır. Han, adını girişteki sövede yer alan burmalardan almaktadır. Yapı, batıda kapalı bölüm, doğuda avlu, güneyde mescid ve kuzeyde revaklı pavyonlardan oluşan düzeniyle dikkat çeker. Taç kapısının doğu kısmında konumlandığı tahmin edilmektedir. *Burma Hanı*, döneminin ticaret ağında stratejik bir rol üstlenmiş ve XIII. yüzyıl Anadolu ticaret merkezleri arasında yerini almıştır (Kutlu, 2019, s. 351).

4. Sonuç

Tarih boyunca devletler arasındaki siyasî rekabetin temelinde çoğu zaman ekonomik güç yer almış, bu gücün en önemli kaynağını ise ticaret oluşturmuştur. Nitekim ekonomik açıdan güçlü olan devletlerin daha geniş coğrafyalarda hâkimiyet kurabildiği ve siyasal istikrarı sürdürebildiği görülmektedir.

Bu nedenle ticaret, yalnızca mal değişimini sağlayan bir faaliyet alanı değil, aynı zamanda devletlerin uzun vadeli stratejiler geliştirdiği temel bir unsur olmuştur. Bu çalışmada da İran ile Anadolu arasındaki tarihî etkileşim, özellikle ticaret ekseninde ele alınmıştır. Bilhassa Uzak Doğu'dan gelen ipek ve benzeri kıymetli ürünlerin İran üzerinden Anadolu'ya, oradan da Batı dünyasına taşınması, bu iki coğrafya arasında güçlü ve süreklilik arz eden bir ticaret ağının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

XII. ve XIII. yüzyıllarda İran'dan Anadolu'ya uzanan ticaret güzergâhları, yalnızca ekonomik dolaşımın sağlandığı yollar değil, aynı zamanda siyasî otoritenin kontrol ettiği ve güvenlik altına aldığı stratejik hatlar olarak öne çıkmıştır. Uzak Doğu'dan veya farklı bölgelerden gelen kervanlar kara yoluyla İran'a ulaşmış, buradan Anadolu içlerine ilerleyerek hem yerel pazarlarda ticarî faaliyetlerde bulunmuş hem de Akdeniz ve Karadeniz limanlarına ulaşarak malların deniz yoluyla daha geniş coğrafyalara taşınmasını sağlamıştır. Bu süreç, Anadolu'nun sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda üretim, dağıtım ve ticarî organizasyon merkezi hâline geldiğini göstermektedir.

Söz konusu ticaret ağının sürekliliğini mümkün kılan en önemli unsurların başında ribât ve kervansaraylar gelmektedir. İran sahasında erken dönemlerden itibaren gelişen ribât geleneği, Büyük Selçuklular döneminde kurumsal bir hüviyet kazanmış; Anadolu Selçukluları ise bu mirası daha gelişmiş, anıtsal ve sistemli bir kervansaray ağına dönüştürmüştür. Böylece İran'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yolları üzerinde mimarî, ekonomik ve idarî bir süreklilik sağlanmıştır. İran coğrafyasındaki Ribât-ı Şerif ve Ribât-ı Anûşirvân gibi yapılar, askerî ve lojistik işlevleriyle ticaret yollarının güvenliğini temin ederken; Anadolu'da inşa edilen sultan hanları bu geleneği daha kapsamlı bir düzeye taşımıştır. Kapalı mekân ile avlunun birlikte kurgulandığı plan şemaları, köşk mescit uygulamaları ve anıtsal taç kapılar, Anadolu Selçuklu kervansaray mimarisinin ulaştığı gelişmişliği açıkça ortaya koymaktadır.

Anadolu'da Konya merkezli ticaret ağının Kayseri, Sivas, Erzurum ve Antalya gibi önemli merkezlere bağlanması, doğu-batı eksenli ticaretin kesintisiz biçimde işlenmesini sağlamıştır. Bu ana güzergâhlar üzerinde inşa edilen büyük ölçekli sultan hanlarının yanı sıra, tali yollar üzerinde yer alan daha küçük menzil yapıları da ticaret ağının tamamlayıcı unsurları olarak önemli bir rol oynamıştır. Böylece ticarî dolaşım yalnızca ana arterlerle sınırlı kalmamış, bu yolları besleyen çok katmanlı bir ağ üzerinden sürdürülebilir hâle gelmiştir.

Öte yandan kervansarayların banileri incelendiğinde, sultanlar, vezirler, emirler ve hanedan mensubu kadınların bu yapıların inşasında aktif rol oynadığı görülmektedir. Bu durum, ticaret altyapısının yalnızca ekonomik bir yatırım değil, aynı zamanda siyasî otoritenin taşrada görünürlüğünü artıran ve toplumsal düzeni pekiştiren bir unsur olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Kervansaraylar bu bakımdan güvenliği sağlayan, ticarî faaliyetleri teşvik eden ve devletin koruyucu gücünü temsil eden kurumsal yapılar olarak

işlev görmüştür.

Sonuç olarak, İran ile Anadolu arasında Orta Çağ boyunca şekillenen ticaret ağı; ribât geleneğinden sultan hanı tipolojisine uzanan mimarî süreklilik, gelişmiş yol organizasyonu ve güçlü siyasî destek sayesinde dönemin en işlevsel sistemlerinden biri hâline gelmiştir. Bu sistem içerisinde kervansaraylar, yalnızca konaklama mekânları değil; ekonomik dolaşımı düzenleyen, kültürel etkileşimi mümkün kılan ve siyasî hâkimiyeti mekânsal olarak görünür kılan çok yönlü merkezler olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yapılar, Orta Çağ İslâm dünyasında ticaretin kurumsallaşmasının en somut ve kalıcı göstergeleri arasında yer almaktadır.

Kaynakça

- Akalın Eryavuz, Ş. (2022). Kervansaray. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, s. 299-302). TDV Yayınları.
- Aksarayî, K. M. (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altun, A. (1989). Altınapa Han. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 541). TDV Yayınları.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da ilk Türk mimarisi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baykara, T. (1995). Ribât ve Rabat. *İçinde Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (s. 125-128). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
<https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/207708>
- Berkol, F. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*. Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Bilici, Z. K. (2007). Şarapsa (Serapsa) Han. *İçinde H. Acun (Ed.), Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (s. 393-402). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Blair, S., & Bloom, J. (2007). İlhanlı Döneminde İran Mimarisi. *İçinde M. Hattstein & P. Delius (Ed.), İslâm Sanatı ve Mimarisi*. ss. 385-407. Literatür Yayınları.
- Cahen, C. (2011). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (E. Üyepazarcı, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cezar, M. (1981). Türk tarihinde kervansaray. *İçinde VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), bildiriler* (C. 2, s. 931-940). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çaycı, A., & Yavuzylmaz, A. (2019). Anadolu Selçuklu Mimarisi. *İçinde A. Dündar (Ed.), Türk İslâm Sanatları Tarihi El Kitabı*. ss. 207-266. Grafiker Yayınları.
- Çetin, K. (2011). *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*. Yitik Hazine Yayınları.
- Çetinkaya, B. (2013). *Ortaçağ İslâm dünyasında ribat (VII-XIII. asırlar arası)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Çınar, H., Bulut, M., & Yiğit, İ. (2018). Tarihi İpek Yolu'nun

- Kuzey Anadolu Güzergâhı. İçinde M. Bulut (Ed.), *Medeniyetler Güzergâhı: İpek Yolu'nun Yeniden Doğuşu* (s. 123-143). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları. <https://hdl.handle.net/20.500.12436/1256>
- Duran, R. (2007). Altunapa Hanı. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eravşar, O. (2011). *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*. Doğan Burda Dergi Yayıncılık.
- Eroğlu, Ö. (2016). *İslâm Sanatı*. Tekhne Yayınları.
- Ersöz Tügen, A. (2019). Tarihi İpekyolu'nda Bir Durak: Akhan Kervansarayı. *Kent Akademisi*, 12(3), 634-643. <https://doi.org/10.35674/kent.601429>
- Eskikurt, A. (2014). Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33, 15-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/article/248342>
- Eyyice, S. (1989). Akbaş Hanı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 222). TDV Yayınları.
- Fındık, N. Ö. (2007). Hekimhan. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. ss. 105-122. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gierlichs, J. (2007). Anadolu Selçukluları Tarih ve Mimari. İçinde M. Hattstein & P. Delius (Ed.), *İslâm Sanatı ve Mimarisini*. ss. 370-382. Literatür Yayınları.
- Görür, M. (2007). Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (s. 473-528). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gündoğdu, H. (1998). Köprüköy Hanı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 4, 79-90. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/article/33043>
- İbn Bîbî. (2023). *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme I)*, (M. Öztürk, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaçağ, A. (2007). Avanos Sarı Han. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (s. 211-236). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Karpuz, H. (2007). Kızılören Hanı. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları* (s. 89-103). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, A. (2023). *İlhanlılar'da ticaret (1256-1340)* [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi].
- Kılıç, Ü. (2013). Ribat, Kervansaray. İçinde E. Baş (Ed.), *İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı*. ss. 219-226. Grafiker Yayınları.
- Kutlu, M. (2019). Divriği yakınlarındaki 'Burmahan' üzerine bir değerlendirme. İçinde H. Yekbaş & A. Yüksel (Ed.), *Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu 3*, (s. 341-352). Cumhuriyet Üniversitesi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10960158>
- Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*. Akbank Yayınları.
- Özkarıcı, M. (2007). Eshab-ı Kehf Hanı. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları* (s. 437-450). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Lebigre, P. (2011). Tash Rabat and Gardaneh-ye-Nir: Two remarkable caravanserais. İçinde *4th Congress of the Asia & Pacific Network (Réseau Asie & Pacifique 2011)*, Paris, France, 14-16 September 2011 (s. 1-9).
- Şahin, M. N., Ketten, İ., & Çalık, S. (2005). *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğraları*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şahin, M. K. (2018). Konya ve Çevresinde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Bazı Hanlar Üzerine Yorumlamalar. *History Studies*, 10(5), 173-204. <https://doi.org/10.9737/hist.2018.627>
- Şeker, D. A. (2003). Mama Hatun. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 27, s. 548). TDV Yayınları.
- Sunay, S. (2007). Tokat Pazar Mahperi Hatun Kervansarayı. İçinde H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (s. 255-272). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Topal, N. (2016). Aksaray'da İki Selçuklu Sultanı: İkinci ve Dördüncü Kılıç Arslan. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(15), 79-91.
- Turan, O. (1946). Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı. *Bellekten*, 10(39), 197-235. <https://doi.org/10.37879/ttkbellekten.1362851>
- Yetkin, S. K. (1954). *İslâm Sanatı Tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Extended Summary

Purpose of the Study

The main aim of this study is to analyze the structure, functioning, and continuity of trade networks between Iran and Anatolia in the Middle Ages through caravanserais. It examines the transformation from ribat traditions to Seljuk caravanserais, highlighting their roles beyond accommodation as institutions ensuring trade, security, and political authority. The study also investigates architectural and functional continuity between Iranian and Anatolian structures. Furthermore, caravanserais are evaluated in economic, military, administrative, and cultural contexts, linking them to state policies. Finally, it explores their role in sustaining trade routes extending from Iran to Anatolia and Mediterranean ports.

Literature Review

Studies on the commercial networks between Iran and Anatolia in the Middle Ages generally focus on trade routes, caravanserais, and the institutional structure of long-distance trade. Early studies by Oktay Aslanapa primarily examined caravanserais from an art historical and architectural perspective, emphasizing their formal characteristics, construction techniques, and stylistic development. These studies established the foundational typologies of Seljuk caravanserai architecture, particularly the “sultan han” model.

Subsequent studies expanded this framework by addressing the functional and institutional roles of caravanserais. Works by Claude Cahen highlighted the economic and political dimensions of trade networks, demonstrating how caravanserais functioned as state-supported infrastructures ensuring security, taxation, and the continuity of commerce. Similarly, Osman Turan emphasized the role of Seljuk sultans in organizing trade routes and constructing caravanserais as part of broader economic policies.

In recent years, more integrative approaches have emerged in the study of caravanserais and medieval trade networks. The studies edited by Osman Eravşar and Haşim Karpuz, together with the earlier contributions of Suut Kemal Yetkin, have examined caravanserais within broader architectural and historical frameworks, emphasizing their spatial organization, construction techniques, and cultural significance. Similarly, Ünal Kılıç analyzed the relationship between ribâts and caravanserais, highlighting the institutional and functional continuity between Iranian and Anatolian traditions. More recently, studies by Ahmet Çaycı and Ahmet Yavuzylmaz have approached caravanserais within wider geographical and cultural contexts, underlining the continuity between Central Asia, Iran, and Anatolia in terms of architectural typology and institutional function.

Furthermore, regional studies conducted by these scholars have provided detailed analyses of specific caravanserais and trade routes, focusing on spatial distribution, construction techniques, and their roles within local and interregional trade systems. These studies demonstrate that caravanserais were

not merely accommodation structures, but multifunctional complexes serving military, administrative, and economic purposes.

Despite this growing body of literature, studies that comprehensively evaluate the Iran-Anatolia trade network as an integrated system—combining architectural, economic, and political dimensions—remain limited. Therefore, this study aims to contribute to the literature by analyzing caravanserais as key components of a sustainable and interconnected medieval trade network.

Methodology

This study examines medieval trade networks using a qualitative research design and a comparative art-historical analysis method. The data set was compiled through Seljuk endowment deeds (vakfiyes), contemporary chronicles, and a review of the current literature. The ribât tradition in Iran and the sultan hans in Anatolia were analyzed typologically in terms of their plan schemes and material usage. The locations of the structures were assessed within the context of caravan stage distances and the spatial strategies of political authority, thereby synthesizing the architectural and economic continuity between the two regions.

Findings

This study investigates the commercial and architectural continuity between Iran and Anatolia during the Middle Ages, reaching the following key findings: The ribat tradition, which became institutionalized in the Iranian region during the Great Seljuk period, served as a fundamental prototype for the Anatolian Seljuk Sultan Hans; the composite plan scheme, characterized by the integration of covered sections and courtyards, stands as the most concrete evidence of this interaction. The strategic positioning of caravanserais based on caravan stages (range distances) demonstrates that the state systematically managed commercial security and logistical flow. Furthermore, the construction of these structures by sultans and state officials confirms that beyond their economic functions, these hans were symbolic edifices reinforcing political authority in the provinces and transforming Anatolia into a central distribution hub within the international trade network.